

1.1 Uvod

Pri *numeričnem reševanju* dane naloge iščemo rešitev v numerični obliki. To pomeni, da npr. namesto $\sqrt{3}$ iščemo 1.73205....

Numerična metoda je postopek, ki iz vhodnih numeričnih podatkov s končnim zaporedjem elementarnih operacij izračuna numerični približek za rezultat določenega problema.

Elementarne operacije so odvisne od okolja, za nas bodo to

$$+, -, /, * \text{ in } \sqrt{}.$$

Za zgled bomo uporabljali program **Matlab**.

Namesto Matlab lahko doma uporabljate prosto dostopen program **Octave**.

Numerično računanje se razlikuje od točnega

Računamo s števili, ki so predstavljena v premični piki.

- Vzamemo kalkulator in izračunamo

$$100 * (100/3 - 33) - 100/3.$$

Rezultat je (ne)pričakovan, npr. v Matlabu dobimo

$$2.3448 \cdot 10^{-13}.$$

- Za množenje naj bi veljala asociativnost. A če vzamemo npr.

$$x = 0.1234567890$$

$$y = 0.0987654321$$

$$z = 0.9911991199,$$

v Matlabu dobimo

$$x * y * z - z * y * x = 1.7347 \cdot 10^{-18}.$$

Numerična matematika

Numerična matematika se ukvarja z razvojem in analizo algoritmov za numerično reševanje matematičnih problemov.

Ukvarjali se bomo z naslednjimi problemi:

- *uvod v numerično računanje*: računanje v premični piki, občutljivost in stabilnost.
- *sistem linearnih enačb*: poišči $x \in \mathbb{R}^n$, ki reši sistem $Ax = b$ za $A \in \mathbb{R}^{n \times n}$ in $b \in \mathbb{R}^n$.
- *nelinearne enačbe in sistemi*: poišči rešitev enačbe $f(x) = y$, kjer je $f : \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}^n$.
- *linearni problem najmanjših kvadratov*: poišči $x \in \mathbb{R}^n$, ki minimizira $\|Ax - b\|_2$ za $A \in \mathbb{R}^{m \times n}$ in $b \in \mathbb{R}^m$, kjer je $m > n$.
- *singularni razcep* in uporaba.

Še več: Numerične metode 2, predmeti iz skupine M4 na drugi stopnji.

Kdaj uporabljamo numerične metode

Ko drugih možnosti ni, npr.:

- iskanje ničel polinoma pete stopnje: $x^5 + 3x - 1 = 0$,
- reševanje transcendentne enačbe: $x + \ln x = 0$,
- računanje določenega integrala: $\int_0^1 e^{x^2} dx$,
- večina nelinearnih enačb, diferencialnih enačb,

Kadar so udobnejše oz. manj zahtevne od analitičnih rešitev, npr.:

- računanje inverzne matrike velikosti 100×100 ,
- Cardanove formule za ničle kubičnega polinoma.

Prevedba na enostavnejši problem

En izmed glavnih pristopov pri numeričnem reševanju je, da problem prevedemo na lažjega, ki ima bodisi enako ali pa bližnjo rešitev. Npr.:

- pri sistemu linearnih enačb matriko pretvorimo v trikotno obliko,
- neskončne procese nadomestimo s končnimi,
- neskončno razsežne prostore nadomestimo s končno razsežnimi,
- zapletene funkcije nadomestimo z enostavnejšimi, npr. s polinomi,
- nelinearni problem nadomestimo z linearnim.

Dobra numerična metoda

Glavne zahteve za dobro numerično metodo:

- *zanesljivost in robustnost*: na enostavnih problemih vedno deluje pravilno, običajno deluje na težjih problemih, kadar pa ne deluje, vrne informacijo o tem.
- *natančnost*: izračuna rešitev tako natančno, kot je to možno glede na natančnost podanih začetnih podatkov.
- *ekonomičnost*: časovna (število operacij) in prostorska (poraba spomina).

Numerične metode se stalno razvijajo:

- novi problemi,
- novi pristopi in novi algoritmi,
- razvoj računalnikov,
- razvoj paralelnih računalnikov oz. večjedrnih procesorjev.

Absolutna in relativna napaka

Pri numeričnem računanju vedno dobimo le numerični približek za točno rešitev. Razlika med približkom in točno vrednostjo je **napaka približka**.

Ločimo absolutno in relativno napako.

absolutna napaka = približek – točna vrednost,

relativna napaka = $\frac{\text{absolutna napaka}}{\text{točna vrednost}}$.

Naj bo x točna vrednost, $\hat{x}$ pa približek za x .

- Če je $\hat{x} = x + d_a$, potem je $d_a = \hat{x} - x$ absolutna napaka.
- Če je $\hat{x} = x(1 + d_r)$ oziroma $d_r = \frac{\hat{x} - x}{x}$, potem je d_r relativna napaka.

1.2 Premična pika

V računalniku so števila zapisana v premični piki kot

$$x = \pm m \cdot b^e,$$

kjer je $m = 0.c_1c_2 \dots c_t$ *mantisa* in

- b : *baza* (2, lahko tudi 10 ali 16),
- t : *dolžina mantise*,
- e : *eksponent* v mejah $L \leq e \leq U$,
- c_i : *števke* v mejah od 0 do $b - 1$.

Če je $c_1 \neq 0$, potem je število *normalizirano*, sicer pa *subnormalizirano*.

Zapis označimo s $P(b, t, L, U)$.

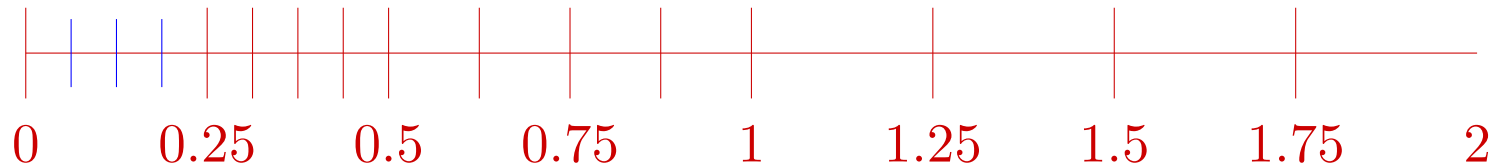
$$x = \pm(c_1b^{-1} + c_2b^{-2} + \dots + c_tb^{-t}) \cdot b^e$$

Npr. $0.1101 \cdot 2^2 = (2^{-1} + 2^{-2} + 2^{-4}) \cdot 2^2 = 3.25$.

Zgled

Vsa normalizirana pozitivna predstavljiva števila iz množice $P(2, 3, -1, 1)$ so:

$0.100_2 \cdot 2^{-1} =$	0.2500	$0.100_2 \cdot 2^0 =$	0.500	$0.100_2 \cdot 2^1 =$	1.00
$0.101_2 \cdot 2^{-1} =$	0.3125	$0.101_2 \cdot 2^0 =$	0.625	$0.101_2 \cdot 2^1 =$	1.25
$0.110_2 \cdot 2^{-1} =$	0.3750	$0.110_2 \cdot 2^0 =$	0.750	$0.110_2 \cdot 2^1 =$	1.50
$0.111_2 \cdot 2^{-1} =$	0.4375	$0.111_2 \cdot 2^0 =$	0.875	$0.111_2 \cdot 2^1 =$	1.75

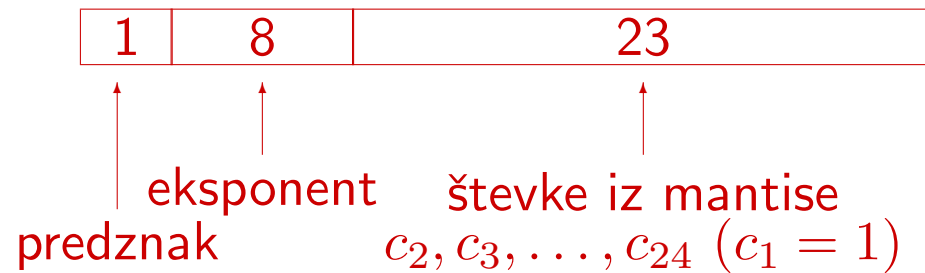

Subnormalizirana števila (možna le pri najmanjšem eksponentu) so:

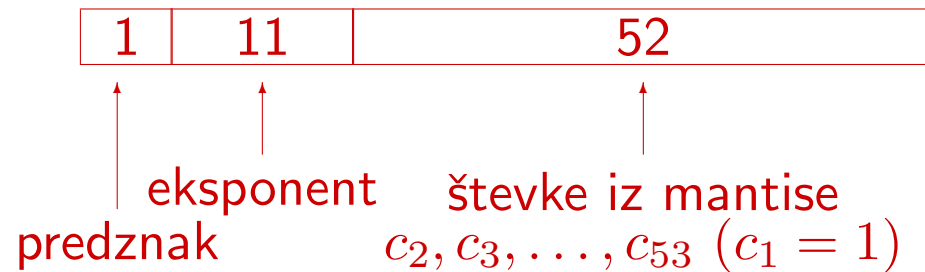
$0.011_2 \cdot 2^{-1} =$	0.1875
$0.010_2 \cdot 2^{-1} =$	0.1250
$0.001_2 \cdot 2^{-1} =$	0.0625

Standard IEEE

- *single*: $P(2, 24, -125, 128)$, število je shranjeno v 32 bitih,

- *double*: $P(2, 53, -1021, 1023)$, število je shranjeno v 64 bitih,

- standard IEEE pozna še števila 0 , ∞ , $-\infty$ in NaN.

Zaokrožanje

Naj bo x pozitivno število z neskončnim zapisom

$$x = 0.d_1d_2 \dots d_t d_{t+1} \dots \cdot b^e,$$

ki leži med najmanjšim in največjim pozitivnim predstavljamim normaliziranim številom. Kandidata za predstavljam približek, ki ga označimo s $\text{fl}(x)$, sta najbližji predstavljam števili z leve in z desne

$$x_- = 0.d_1d_2 \dots d_t \cdot b^e,$$

$$x_+ = (0.d_1d_2 \dots d_t + b^{-t}) \cdot b^e.$$

Pri standardu IEEE uporabimo **zaokrožanje** in za $\text{fl}(x)$ izberemo predstavljam število, ki je najbližje x . Če je x ravno na sredini med x_- in x_+ , izberemo tistega, ki ima sodo zadnjo števk.

desetiško		dvojiško	
x	$\text{fl}(x)$	x	$\text{fl}(x)$
0.16345	0.16	0.10001	0.100
0.16500	0.16	0.10010	0.100
0.16501	0.17	0.10011	0.101
0.17500	0.18	0.10110	0.110

Osnovna zaokrožitvena napaka

Velja

$$\text{fl}(x) = x(1 + \delta) \quad \text{za} \quad |\delta| \leq u,$$

kjer je

$$u = \frac{1}{2} b^{1-t}$$

osnovna zaokrožitvena napaka:

- single: $u = 2^{-24} = 6 \cdot 10^{-8}$,
- double: $u = 2^{-53} = 1 \cdot 10^{-16}$.

Izrek 1. Če za število x velja, da $|x|$ leži na intervalu med najmanjšim in največjim pozitivnim predstavljamim normaliziranim številom, potem velja

$$\frac{|\text{fl}(x) - x|}{|x|} \leq u.$$

Dokaz. Predpostavimo, da je x pozitiven in enak $x = 0.d_1 \dots d_t d_{t+1} d_{t+2} \dots \cdot b^e$

To razdelimo na $x = (y+z)b^e$, kjer je $y = 0.d_1 \dots d_t$ in $z = 0.0 \dots 0d_{t+1}d_{t+2} \dots$

Naj bo $\text{fl}(x) = mb^e$, kjer je $m = 0.c_1 \dots c_t$.

a) Če je prišlo do zaokrožanja navzdol, je $z \leq \frac{1}{2}b^{-t}$ in $m = y$. Sledi

$$\frac{|\text{fl}(x) - x|}{|x|} = \frac{z}{y+z} \leq \frac{z}{y} \leq \frac{\frac{1}{2}b^{-t}}{b^{-1}} = u.$$

Pri oceni smo izbrali največji z in najmanjši y .

b) Pri zaokrožanju navzgor je $\frac{1}{2}b^{-t} \leq z < b^{-t}$ in $m = y + b^{-t}$. Sledi

$$\frac{|\text{fl}(x) - x|}{|x|} = \frac{b^{-t} - z}{y+z} \leq \frac{b^{-t} - z}{y} \leq \frac{b^{-t} - \frac{1}{2}b^{-t}}{b^{-1}} = u.$$

Računanje po standardu IEEE

Standard IEEE zagotavlja, da velja:

- $\text{fl}(x \oplus y) = (x \oplus y)(1 + \delta), |\delta| \leq u$ za $\oplus = +, -, /, *$,
- $\text{fl}(\sqrt{x}) = \sqrt{x}(1 + \delta), |\delta| \leq u$.

Izjema je, če pride do *prekoračitve* (overflow) ali *podkoračitve* (underflow) obsega predstavljenih števil. V tem primeru dobimo po IEEE:

- prekoračitev: $\pm\infty$,
- podkoračitev: 0.

1.3 Vrste napak pri numeričnem računanju

Radi bi izračunali vrednost y funkcije $f : X \rightarrow Y$ pri danem x .

Z numerično metodo dobimo približek $\hat{y}$ za y , razlika

$$D = y - \hat{y}$$

pa je **celotna napaka** približka.

Izvori napake so:

- nenatančnost začetnih podatkov,
- napaka metode,
- zaokrožitvene napake med računanjem.

Izračun $\sin(\pi/10)$ z osnovnimi operacijami v $P(10, 4, -5, 5)$

točna vrednost je $\sin(\pi/10) = 0.309016994\dots$

1. Začetni podatek ni predstavljivo število.

Namesto z $x = \pi/10$ računamo z $\bar{x} = \text{fl}(\pi/10) = 0.3142 \cdot 10^0$

2. Kako z osnovnimi operacijami izračunamo vrednost funkcije $\sin$?

Namesto $\bar{y} = \sin(\bar{x})$ izračunamo $\hat{y} = g(\bar{x})$ za $g(x) = x - x^3/6$.

3. Končni rezultat je odvisen od zaporedja operacij za izračun $g(\bar{x})$.

$$\begin{aligned} a_1 &= \text{fl}(\bar{x} \cdot \bar{x}) &= \text{fl}(0.09872164) &= 0.9872 \cdot 10^{-1} \\ a_2 &= \text{fl}(a_1 \cdot \bar{x}) &= \text{fl}(0.031017824) &= 0.3102 \cdot 10^{-1} \\ a_3 &= \text{fl}(a_2/6) &= \text{fl}(0.00517) &= 0.5170 \cdot 10^{-2} \\ \hat{y} &= \text{fl}(\bar{x} - a_3) &= \text{fl}(0.30903) &= 0.3090 \cdot 10^0 \end{aligned}$$

Absolutna napaka končnega približka je $D = y - \hat{y} = 1.7 \cdot 10^{-5}$.

Relativna napaka končnega približka je $D/y = 5.5 \cdot 10^{-5}$.

Osnovna zaokrožitvena napaka je $5 \cdot 10^{-4}$.

Celotno napako lahko razdelimo na tri dele

Neodstranljiva napaka: Namesto z x računamo s približkom $\bar{x}$ in namesto $y = f(x)$ izračunamo $\bar{y} = f(\bar{x})$. Neodstranljiva napaka je $D_n = y - \bar{y}$.

D_n je posledica napak začetnih podatkov.

Zgled: *Računanje $\sin(\pi/10)$ z osnovnimi operacijami v $P(10, 4, -5, 5)$*

Namesto z $x = \pi/10$ računamo z $\bar{x} = 0.3142 \cdot 10^0$

$$D_n = y - \bar{y} = \sin(\pi/10) - \sin(0.3142) = -3.9 \cdot 10^{-5}$$

Napaka metode: Namesto f računamo vrednost funkcije g , ki jo lahko izračunamo s končnim številom operacij. Namesto $\bar{y} = f(\bar{x})$ tako izračunamo $\tilde{y} = g(\bar{x})$. Napaka metode je $D_m = \bar{y} - \tilde{y}$.

Zgled: *Namesto $\sin(\bar{x})$ izračunamo $g(\bar{x})$ za $g(x) = x - x^3/6$.*

$$D_m = \bar{y} - \tilde{y} = 2.5 \cdot 10^{-5}$$

Celotna napaka

Zaokrožitvena napaka: Pri računanju $\tilde{y} = g(\bar{x})$ se pri vsaki računski operaciji pojavi zaokrožitvena napaka, tako da namesto $\tilde{y}$ izračunamo $\hat{y}$. Sama vrednost $\hat{y}$ je odvisna od vrstnega reda operacij in načina izračuna $g(\bar{x})$. Zaokrožitvena napaka je $D_z = \tilde{y} - \hat{y}$.

Zgled: D_z je odvisna je od vrstnega reda in načina računanja $g(\bar{x})$. Primer:

$$\begin{aligned} a_1 &= \text{fl}(\bar{x} \cdot \bar{x}) &= \text{fl}(0.09872164) &= 0.9872 \cdot 10^{-1} \\ a_2 &= \text{fl}(a_1 \cdot \bar{x}) &= \text{fl}(0.031017824) &= 0.3102 \cdot 10^{-1} \\ a_3 &= \text{fl}(a_2/6) &= \text{fl}(0.00517) &= 0.5170 \cdot 10^{-2} \\ \hat{y} &= \text{fl}(\bar{x} - a_3) &= \text{fl}(0.30903) &= 0.3090 \cdot 10^0 \end{aligned}$$

$$D_z = \tilde{y} - g(\bar{x}) = 3.0 \cdot 10^{-5}$$

Celotna napaka: Končna napaka je $D = D_n + D_m + D_z$. Velja

$$|D| \leq |D_n| + |D_m| + |D_z|.$$

Zgled: Celotna napaka je $D = D_n + D_m + D_z = 1.7 \cdot 10^{-5}$

1.4 Občutljivost problema

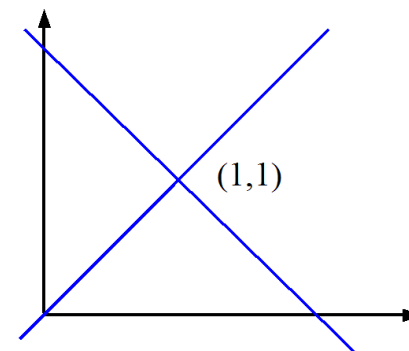
Če se rezultat pri majhni spremembi argumentov (*motnji* oz. *perturbaciji*) ne spremeni veliko, je problem *neobčutljiv*, sicer pa je *občutljiv*.

$$\text{a)} \quad \begin{array}{l} x + y = 2 \\ x - y = 0 \end{array} \implies x = y = 1.$$

Zmotimo desno stran:

$$\begin{array}{l} x + y = 1.9999 \\ x - y = 0.0002 \end{array} \implies x = 1.00005, \quad y = 0.99985.$$

Ta sistem je neobčutljiv.

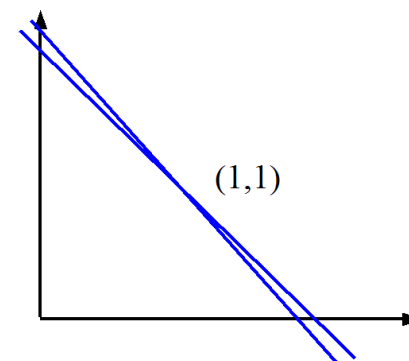

$$\text{b)} \quad \begin{array}{l} x + 0.99y = 1.99 \\ 0.99x + 0.98y = 1.97 \end{array} \implies x = y = 1.$$

Zmotimo desno stran:

$$\begin{array}{l} x + 0.99y = 1.9899 \\ 0.99x + 0.98y = 1.9701 \end{array} \implies x = 2.97, \quad y = -0.99.$$

Ta sistem je zelo občutljiv.

Wilkinsonov zgled

Polinom

$$p(x) = (x - 1)(x - 2) \cdots (x - 20) = x^{20} - 210x^{19} + \cdots + 20!$$

ima enostavne in lepo separirane ničle $1, 2, \dots, 20$, polinom

$$g(x) = p(x) - 2^{-23}x^{19}$$

pa ima ničle

$$x_1 = 1.00000$$

$$x_2 = 2.00000$$

$$x_3 = 3.00000$$

$$x_4 = 4.00000$$

$$x_5 = 5.00000$$

$$x_6 = 6.00001$$

$$x_7 = 6.99970$$

$$x_8 = 8.00727$$

$$x_9 = 8.91725$$

$$x_{10,11} = 10.09527 \pm 0.64350i$$

$$x_{12,13} = 11.79363 \pm 1.65233i$$

$$x_{14,15} = 13.99236 \pm 2.51883i$$

$$x_{16,17} = 16.73074 \pm 2.81262i$$

$$x_{18,19} = 19.50244 \pm 1.94033i$$

$$x_{20} = 20.84691.$$

Majhna motnja povzroči velike spremembe.

Wilkinson je s tem primerom pokazal, da računanje lastnih vrednosti matrike preko karakterističnega polinoma ni stabilno.

Stopnja občutljivosti

Stopnjo občutljivosti merimo z razmerjem med velikostjo spremembe rezultata in velikostjo spremembe podatkov.

Zgled: Naj bo $f : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ zvezna in odvedljiva funkcija. Zanima nas razlika med $f(x)$ in $f(x + \delta x)$, kjer je δx majhna motnja.

Velja

$$|f(x + \delta x) - f(x)| \approx |f'(x)| \cdot |\delta x|,$$

torej je $|f'(x)|$ *absolutna občutljivost* f v točki x .

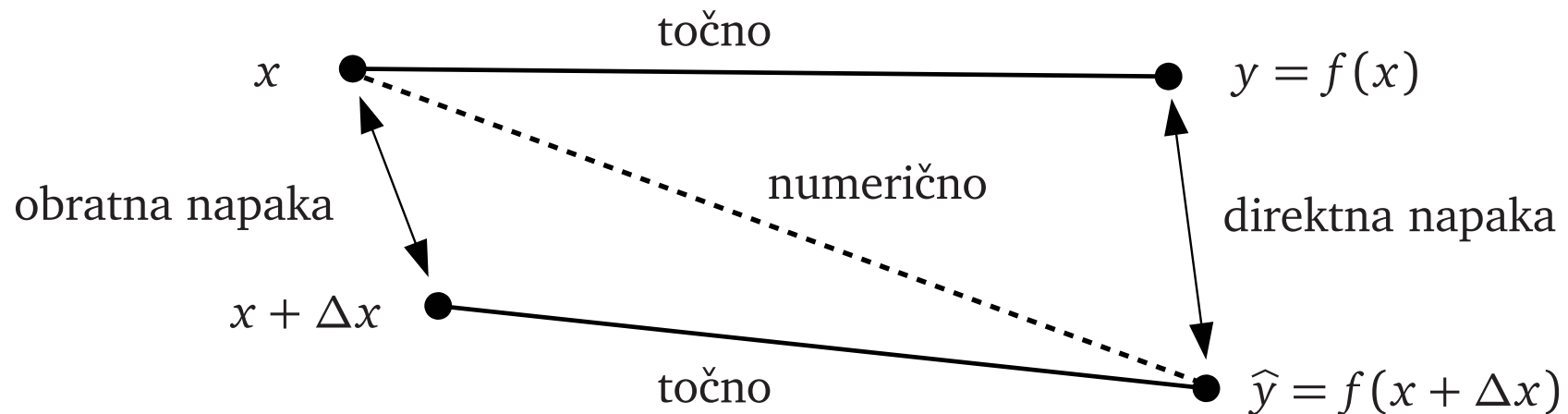
Za oceno relativne napake dobimo

$$\frac{|f(x + \delta x) - f(x)|}{|f(x)|} \approx \frac{|f'(x)| \cdot |x|}{|f(x)|} \cdot \frac{|\delta x|}{|x|},$$

torej je $\frac{|f'(x)| \cdot |x|}{|f(x)|}$ *relativna občutljivost* f v točki x .

1.5 Obratna in direktna stabilnost metode

Metoda iz x namesto $y = f(x)$ izračuna $\hat{y}$

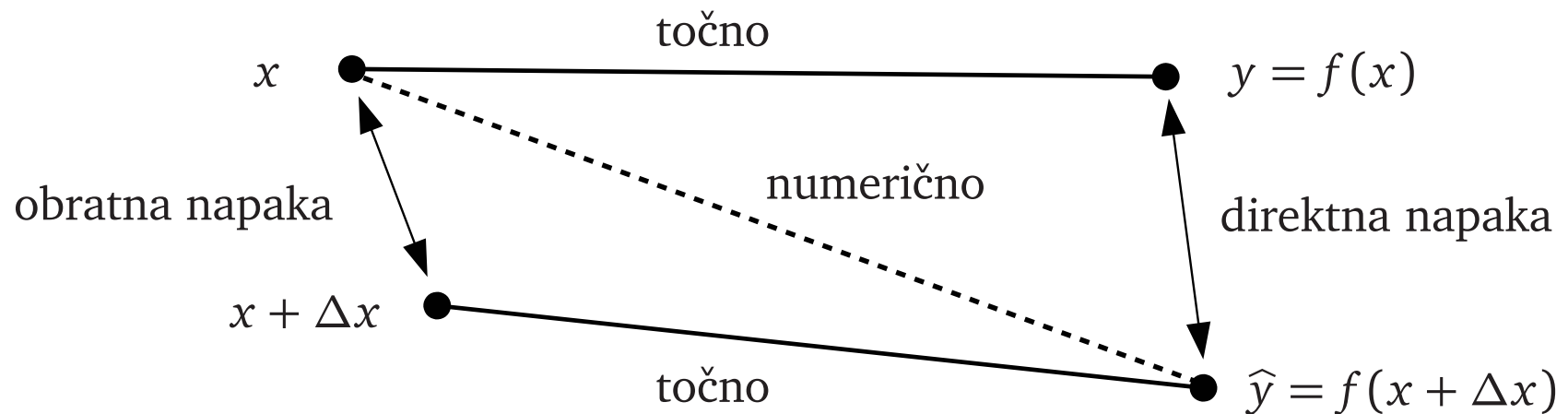
- **direktna stabilnost:** Če je za vsak x razlika med y in $\hat{y}$ majhna (absolutno oz. relativno), je metoda direktno stabilna (absolutno oz. relativno).

Direktno stabilna metoda vedno vrne bližnji odgovor.

- **obratna stabilnost:** Vprašamo se, za koliko moramo spremeniti argument x v $x + \Delta x$, da bo $f(x + \Delta x) = \hat{y}$. Če je za vsak x razlika Δx majhna (absolutno oz. relativno), je metoda obratno stabilna (absolutno oz. relativno).

Obratno stabilna metoda vedno vrne odgovor na bližnje vprašanje.

Povezava med občutljivostjo, direktno in obratno napako

Direktna napaka: $\hat{y} - y$

Obratna napaka: Δx

Groba ocena:

$$|\text{direktna napaka}| \lesssim \text{občutljivost} \times |\text{obratna napaka}|.$$

Natančnost rezultata

Če je problem občutljiv, se točna rešitev bližnjega problema lahko zelo razlikuje od točne rešitve začetnega problema in izračunani rezultat je nenatančen.

Če rešimo neobčutljiv problem z obratno stabilno metodo, se izračunani rezultat ne razlikuje dosti od točnega.

Nenatančnost je lahko posledica:

- uporabe stabilnega algoritma na občutljivem problemu,
- uporabe nestabilnega algoritma.

Natančnost je zagotovljena, če neobčutljiv problem rešimo s stabilno numerično metodo.

1.5.1 Analiza zaokrožitvenih napak za produkt $n + 1$ števil

Računamo produkt $p = x_0 x_1 \cdots x_n$ predstavljivih števil $x_0, x_1, \dots, x_n$.

Eksaktni algoritem:

$$p_0 = x_0$$

$$i = 1, \dots, n$$

$$p_i = p_{i-1} x_i$$

$$p = p_n$$

Dejanski algoritem:

$$\hat{p}_0 = x_0$$

$$i = 1, \dots, n$$

$$\hat{p}_i = \hat{p}_{i-1} x_i (1 + \delta_i), \quad |\delta_i| \leq u$$

$$\hat{p} = \hat{p}_n$$

Dobimo

$$\hat{p} = p(1 + \gamma) = p(1 + \delta_1) \cdots (1 + \delta_n).$$

Velja

$$(1 - u)^n \leq 1 + \gamma \leq (1 + u)^n.$$

Ocenimo

$$(1 + u)^n = 1 + \binom{n}{1} u + \binom{n}{2} u^2 + \cdots = 1 + nu + \mathcal{O}(u^2),$$

$$(1 - u)^n \geq 1 - nu. \quad (\text{indukcija})$$

Če je $nu \ll 1$ ocenimo $|\gamma| \leq nu$. Računanje produkta $n + 1$ števil je direktno in obratno stabilno.

1.5.2 Analiza zaokrožitvenih napak za skalarni produkt

Imamo dva vektorja predstavljenih števil $x = (x_1 \cdots x_n)^T$ in $y = (y_1 \cdots y_n)^T$, računamo pa $s = y^T x = \sum_{i=1}^n x_i y_i$.

Eksaktni algoritem:

$$s_0 = 0$$

$$i = 1, \dots, n$$

$$p_i = x_i y_i$$

$$s_i = s_{i-1} + p_i$$

$$s = s_n$$

Dejanski algoritem:

$$\hat{s}_0 = 0$$

$$i = 1, \dots, n$$

$$\hat{p}_i = x_i y_i (1 + \alpha_i), \quad |\alpha_i| \leq u$$

$$\hat{s}_i = (\hat{s}_{i-1} + \hat{p}_i)(1 + \beta_i), \quad |\beta_i| \leq u$$

$$\hat{s} = \hat{s}_n$$

Obratna analiza vrne $\hat{s} = \sum_{i=1}^n x_i y_i (1 + \gamma_i)$, kjer je

$$1 + \gamma_1 = (1 + \alpha_1)(1 + \beta_2) \cdots (1 + \beta_n)$$

in

$$1 + \gamma_i = (1 + \alpha_i)(1 + \beta_i) \cdots (1 + \beta_n), \quad i = 2, \dots, n.$$

Tako dobimo ocene $|\gamma_1| \leq nu$ in $|\gamma_i| \leq (n - i + 2)u$ za $i = 2, \dots, n$. To pomeni, da je $\hat{s}$ točni skalarni produkt relativno malo zmotenih vektorjev x in y . **Računanje skalarnega produkta je obratno stabilno.**

Direktna analiza za izračun skalarnega produkta

Pri direktni analizi najprej izračunamo absolutno napako:

$$\hat{s} - s = \sum_{i=1}^n x_i y_i \gamma_i,$$

torej

$$|\hat{s} - s| \leq \sum_{i=1}^n |x_i| \cdot |y_i| \cdot |\gamma_i| \leq nu \sum_{i=1}^n |x_i| \cdot |y_i| = nu |y|^T |x|.$$

Dobimo

$$\left| \frac{\hat{s} - s}{s} \right| \leq \frac{|y|^T |x|}{|y^T x|} nu.$$

Če so vsi $x_i y_i$ enakega predznaka, dobimo $\left| \frac{\hat{s} - s}{s} \right| \leq nu$ in računanje je direktno stabilno, sicer pa imamo v primeru, ko sta vektorja skoraj pravokotna, lahko veliko relativno napako.

V splošnem torej računanje skalarnega produkta **ni direktno stabilno**.